

Yayın Geliş Tarihi: 30.01.2020

Yayına Kabul Tarihi: 29.04.2020

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Turan, Orhan. "Van'da Bir İngiliz Konsolos Vekili: Bertram Dickson'ın Taşnak Cemiyeti Üzerine Değerlendirmeleri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 65 (2020): 131-158.

Araştırma Makalesi

VAN'DA BİR İNGİLİZ KONSOLOS VEKİLİ: BERTRAM DICKSON'IN TAŞNAK CEMİYETİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELERİ

(A BRITISH VICE-CONSUL IN VAN: BERTRAM DICKSON'S
ASSESSMENTS ON THE DASHNAK COMMITTEE)

Orhan TURAN*

Öz: XIX. yüzyılda sanayi inkılâbı sonucunda ortaya çıkan buhar gücünün gemilere uygulanması ile dünyanın kaderini etkileyen ticari, sosyal ve siyasi hareketlilik geniş Osmanlı coğrafyasını da etkilemiştir. 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'nin getirdiği imtiyazların bir sonucu olarak Osmanlı idaresindeki önemli şehirlerde İngiliz konsoloslukları açılmıştır. Konsolosluklar kendi vatandaşları ve hükümetleri için faydalı olacaklarına inandıkları görev alanlarındaki yer ve halka ait ticari, sosyal ve siyasi değeri olan bütün bilgileri başkentlerine aktarmıştır.

Bu çalışmada Van'da İngiliz Konsolos Yardımcısı ve Askerî Ataşe olarak görev yapmış olan Bertram Dickson tarafından Taşnak Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında kaleme alınan rapor değerlendirilmektedir. Mevcut raporu önemli kılan özellik ise II. Meşrutiyet'in ilânı öncesi ve sonrası bölgedeki gelişmeleri Taşnak Cemiyeti üzerinden değerlendirmesidir. Raporda; devrimci bir örgüt olarak nitelendirilen cemiyetin anayasanın tekrar yürürlüğe girmesinden sonraki politikalarına; kuruluş amacı ve finans kaynaklarına; ideolojisi ve coğrafyasına; "Büyük Ermenistan idealine", Kürtlere bakışına; Van vilâyetinde yaşayan Ermeniler üzerindeki etkilerine; Hınçak Cemiyetinin gücünü kaybetmeye başlamasına ve

* ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5975-0469>
Dr. Öğr. Üyesi, Tarih Bölümü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batman Üniversitesi.
e-posta: orhannturann@gmail.com

Taşnak'ın önem kazanmasına; Rus Hükümeti ile ilişkileri ve Kafkasya'daki faaliyetlerine; Jön Türkler ile ilişkilerine ve Avrupalı güçlerin yardımlarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Van, Taşnak Cemiyeti, Ermeniler, II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti, Rusya*

Abstract : *The commercial, social and political activity which came after the use of steam power in ships as a result of the Industrial Revolution of the 19th century also had influence on vast Ottoman geography. As a result of concessions granted after the Ottoman-British Trade Agreement signed in 1838, the British established consulates in prominent cities under the Ottoman rule. Within their areas of responsibility, these consulates transferred all information of commercial, social and political value that they believed would serve their people's and government's interests.*

This study evaluates a report written by the British Deputy Vice- Consul and Military Attaché in Van, Bertram Dickson, which is about the activities of the Dashnak Association. What makes this report important is that it evaluates the regional developments that took place in the before and aftermath of the Second Constitutional Period's declaration in terms of the Dashnak Association. The study discusses following topics: policies adopted by the association which was considered as a revolutionary organization, following the re-enforcement of the constitution and; their influence on the Armenians living in Van; how the Dashnak gained importance after the Hunchak began to lose its popularity; their purpose of founding and sources of income; their activities in the Caucasus and their relationship with the Russian government; their relationships with Young Turks; the ideal of Great Armenia" and their ideology and geography; their perspective about the Kurds and the European support to the association.

Keywords: *Van, Dashnak, Armenians, Second Constitutional Period, Ottoman Empire, Russia*

GİRİŞ

Ermeniler XI. yüzyıla kadar genellikle Kafkaslar bölgesinde kendilerinin *Büyük Ermenistan* diye adlandırdıkları on beş vilâyete ayrılan bölgelerde yaşadılar.¹ Bu bölgelerde hiçbir zaman bağımsız ve millî bir devlet kuramamalarına rağmen, küçük prenslikler hâlinde başka devletlere tâbi olarak çeşitli yerlerde dağınık bir şekilde varlıklarını sürdürdüler.² Ermeniler, Selçuklular'dan sonra diğer Türk devletlerinin ve özellikle de Osmanlıların hâkimiyetini kabullendiler. Türklerin idaresi altında refah içinde kendi gelenek ve inançları ile yaşadılar. Bu durum Rusya ve bazı Avrupa devletlerinin kışkırtmalarının başladığı XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etti.³ Osmanlı Devleti içerisinde en rahat dönemlerini yaşayan ve *Hıristiyan Türkler*⁴ diye de adlandırılan Ermeniler, Osmanlılar tarafından "Millet-i Sadıka" olarak görüldü. Öyle ki bakanlık, büyükelçilik, müsteşarlık gibi yüksek kademedeki devlet görevlerine dahi getirildiler.⁵

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda hem siyasi hem de ekonomik olarak güçsüz bir devlet haline gelmeye başladı.⁶ Ardından devlet Batı sermayesinin nüfuzu altına girmeye başladı. Dolayısıyla mevcut durum dönemin sömürgeci devletleri açısından kendi ekonomik ve siyasi çıkarları için bulunmaz bir fırsat olarak görüldü. Sonuç olarak ticarî anlaşmalar yoluyla veya güç kullanılmak suretiyle İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Hollanda gibi devletler kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda geniş haklar elde etti.⁷ Bu durum bir süre sonra nitelik değiştirerek Osmanlı tebaasına mensup gayr-î Müslimlerin bağımsızlıklarını elde edip devletten ayrılmaları şekline dönüştü.

1 Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Altınok, 1967), 54.; Ermenilerin kökeni ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Erdal İltar, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler", *Dünden Bugüne Türk – Ermeni İlişkileri*, Ed: İdris Bal-Mustafa Çufalı (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003).

2 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:20, (Konya, 2008), 307-308.

3 Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk – Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 11.

4 H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), 35.

5 Y. Atilla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed.: İdris Bal, Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003), 253-265; Abdurrahman Çaycı, *Türk- Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000), 15.

6 Ahmet Hürşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 1; Mim Kemal Öke, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003), 59.

7 Berna Türkdoğan, *1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri)*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 62.

Osmanlı Devleti'nin içerisine girdiği parçalanma sürecinde, özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni yıkma siyaseti belirleyici oldu. Bu doğrultuda XIX. yüzyılda gelişen milliyetçilik akımı sonucunda Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Karadağ XIX. yüzyılda; Bulgaristan ve Arnavutluk ise XX. yüzyılın başlarında bağımsızlıklarını kazandılar.⁸ Osmanlı Ermenileri arasındaki ilk milliyetçilik hareketleri de 1860'lı yıllarda başladı. Daha sonra bu örgütlenme Ermeni komitelerinin çekirdeklerini oluşturan çeşitli derneklerin ortaya çıkması ile devam etti.⁹ Kurulan cemiyetlerin büyük bir kısmının hedefinde Anadolu'daki topraklarda karışıklık çıkarılması, bağımsızlığın kazanılıp ayrı devlet kurulması bulunmaktaydı.

Amerika başta olmak üzere İngiltere, Yunanistan, Rusya gibi devletlerin de Ermenilerin cemiyetleşme sürecine katkıları tespit edilebilmektedir. İngiliz Ermeni Cemiyeti gibi kuruluşlar Ermeni gençlerini örgütleyerek Ermenilerin Anadolu'da müstakil bir devlet kurmaları yönünde kışkırttığı ve bu yönde yayın yaptıklarına dair belgeler mevcuttur.¹⁰ XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde emperyalist devletlerin nazarında artık Osmanlı "yıkılacak" bir devlettir.¹¹ Onların hedefi çökmekte olan Osmanlı Devletinden en fazla kazancı istifade edebilmektir. Bu sebeple Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında Ermeni Kilisesi'ne¹² en büyük yardımı Büyük Devletler sağlamıştı. Osmanlı Devleti'nin dağılmasında çıkarları olsun veya olmasın hepsi de "Hıristiyanlık teması" düşüncesiyle Ermenileri destekledi. Dolayısıyla Rus-İngiliz rekabeti ortaya bir "Ermeni Meselesi"ni çıkardı. Keza İstanbul'daki Ermeni

8 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 165.

9 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, 123. Tarihsel süreçte Ermenilerin kurduğu cemiyetler için bkz: Doğan, "Ermeni Komiteleri Hinçak ve Taşnaksütyun, 309-310.; Cahit Külekçi, "Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası)," *İstem*, Yıl: 8, Sayı:15, (2010), 143-157.

10 Külekçi, *Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemiyetleri*, 144.

11 Tarihsel süreçte Osmanlı Devleti'ne yönelik emperyalist projeler için bkz: Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, (Ankara: Kalite Matbaası, 1976).

12 Türkler ile Hıristiyan milletlerin temaslarında din faktörü Batı devletleri nezdinde önemli bir rol oynamıştır. Türklerle, Müslüman oldukları için daima "değişik bir gözle bakılmış" ve Hıristiyan dünyası tarafından kastî muameleler yapılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde gayr-î Müslim tebaaya gösterilen hoşgörü ve himaye hiçbir zaman azınlıklar tarafından devlete gösterilmiş değildir. Müslümanlığa ve Müslüman oldukları için de Türklerle karşı işlenen din konusu Osmanlı Devleti'nde yapay bir "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkmasında başat unsur oynamıştır. Böylece XIX. yüzyılın ortalarından itibaren "Şark Meselesi"nin bir yönü de "Hıristiyanlık Meselesi" olmuştur denilebilir (Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009), 11-16; Erdal İlter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü" *OTAM*, Sayı: 6 (Ankara, 1995), 159-160). Bir diğer önemli unsur ise XVII. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet gösteren Batı'nın kültürel yayılmacılığının önemli araçlarından biri olan misyoner okulları idi. Daha geniş bilgi için bkz: İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara, 1990); M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları* (Yöntemleri Açısından), Ankara, 1990; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, Sayı: 3 (Ocak, 1992), 1-16.

Patrikhanesi de Avrupa devletlerinin ilgisini Ermeniler üzerine çekme faaliyetine başlamıştı.¹³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. İngiltere, Berlin Antlaşması'nın¹⁴ imzalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair politika değişikliğine gitti. İngilizlere göre Türk Devleti'nin parçalanması ve yıkılması kaçınılmazdı. Bundan dolayı stratejik değeri olan Osmanlı topraklarını ya İngiltere ele geçirecekti ya da kendisine bağlı devletlerin kurulmasını destekleyip kışkırtacaktı.¹⁵ Böylece Rus yayılmasını önleyebileceğini düşünüyordu. Dolayısıyla Ermeniler İngiliz yürüncesine çekilmeliydi. Bunu yapabilmek için İngiltere'nin hukukî dayanağı da mevcuttu. Şöyle ki Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi¹⁶ ve "Ermeniler için reform"¹⁷ hükmü söz konusu idi. 1879'da İngiltere Anadolu'nun başlıca şehirlerine birer "asker-konsolos" atamıştır.

13 İlater, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü, 161-162.

14 Savaş, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını ortaya çıkarmıştır. İngiltere diğer Avrupa devletlerini de harekete geçirerek Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne tek başına kabul ettirdiği 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın yerine Berlin'de bir kongre toplayarak 13 Temmuz 1878'de daha yumuşak şartlarla *Berlin Antlaşması*'ni imzalatmayı başarmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalaması önlenmiş oldu (İlater, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler, 168).

15 İlater, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler, 168.

16 Ermeniler 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra iki taraf arasında başlayan görüşmelere gizli bir heyet gönderdi. Kendilerine Doğu Anadolu'da bir "muhtariyet" verilmesini istediler. Dönemin Ermeni Patriğinin de çabasıyla Ruslar bu görüşmelerin sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir madde ekledi. Fakat mevcut antlaşma İngiltere'nin itirazları nedeniyle yürürlüğe giremeyince barış şartlarının yeniden düzenlenmesi için Berlin'de bir yeni kongre toplandı. Ermeniler bu kez kongreye bir nüfus istatistiği ile katıldı. Ermeni patrikliği tarafından hazırlanan istatistige göre Osmanlı topraklarında üç milyon Ermeni yaşamaktaydı. Bunun iki milyonu Erzurum, Ma'muretü'l-Aziz, Diyarbakır, Bitlis, Sivas ve Van'dan oluşan altı Doğu Anadolu vilâyetinde bulunmaktaydı. Kongreye katılan devletler Ermenilerin bu *mübalağalı* rakamlarına itibar etmediler. Fakat İngiltere'nin de gayretleriyle Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerle ilgili 16. Maddesi Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi olarak değiştirildi (Cevdet Küçük, "XIX. asırda Anadolu'da Ermeni nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, İzmir: 1983, 77-78).

17 İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'nı değiştirmek için bir yandan Rusya ile gizli görüşmeler yaparken diğer taraftan da Osmanlı Devleti ile anlaşmaya çalıştı. Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u alması bölgenin Rus nüfuzu altına girmesine neden olabirdi. Dolayısıyla İngiltere'nin Doğu Anadolu topraklarını Rusya'nın olası hâkimiyetinden kurtarması gerekiyordu. Bu maksatla İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878'de Kıbrıs Antlaşması imzalandı. Böylece adanın yönetimi "siyasi" olarak İngiltere'ye bırakıldı. Bunun karşılığında İngiltere eğer Rusya, Osmanlı'nın Doğu Anadolu topraklarını işgal ederse silahla Bâb-ı Âlî'nin yardımına koşacaktı. Ancak İngiltere böyle bir yardımın sağlanabilmesi için Doğu Anadolu'da reform yapılmasını da şart koştu. Esasında anlaşma maddelerinde "Ermeni" adı açıkça geçmemekle birlikte "Hiristiyan ve diğer tebaa" derken Ermeniler kastediliyordu. Padişah Ermenilerin iyi idare edilmeleri ve korunmaları hususunda reform yapmayı garanti ediyordu. Fakat bu reformları tek başına değil İngiltere ile yapacaktı. Anlaşma hükümleri neticesinde İngiltere, Kıbrıs Adası'nın yönetimini eline almış ve aynı zamanda Doğu Anadolu'daki Ermeni cemaati için reform bahanesiyle Bâb-ı Âlî üzerinde sürekli baskı kurma fırsatını yakalamış oldu (Bilâl N. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler*, İzmir, 1983, 122-123).

Buna göre Sivas'a Yarbay Charles W. Wilson, Erzurum'da Binbaşı H. Trotter, Van'a Yüzbaşı E. Clayton, Kayseri'ye Yüzbaşı Harry Cooper gönderilmiştir.¹⁸ Aslında İngilizlerin Ermeni halkının durumunu düzeltmek gibi bir gayesi yoktu. Ancak Anadolu toprakları onlar için çok önem arz etmekteydi. Böylece İngiliz hükümeti asker kökenli görevlileri Osmanlı coğrafyasının birçok şehrine gönderdi. Amaç, Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın bölgedeki askerî hareketliliği ve Ermenilere yönelik siyasî faaliyetleri hakkında rapor hazırlamaktı. Bu raporlarla Osmanlı Hükümeti'ni sıkıştırıp "anti-İngiliz" bir politika takip etmelerine engel olacaklardı. Nitekim İngiliz konsolosları¹⁹ Kasım 1878'den itibaren Anadolu'ya gelmeye başladı. Tayin edilen konsolosların görevlerinden biri de Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahatların uygulanması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunmalarının sağlanmasıydı²⁰.

1880 yılında İngiltere'de seçimleri Liberal Parti kazandı. Partinin başında William Ewart Gladstone bulunmaktaydı. Dolayısıyla İngiltere Başbakanı olması bu ülkeyi Ermenilerin "avukatı"²¹ haline getirdi.²² Gladstone ilk iş olarak "Ermeni Meselesi"ni ele aldı. 11 Haziran 1880'de Bâb-ı Âlî'ye altı devlet ile ortak bir nota verdi. Buna göre Doğu Anadolu'da Ermeniler ile ilgili meskûn yerlerde ıslahat yapılmalıydı. Osmanlı Devleti ise buna verdiği karşılıktaki ıslahatın yapılmakta olduğunu bildirdi.²³ Gladstone'un bu teşebbüsü Ermenileri ümitlendirdi. İngiltere'den güçlü bir destek bulacaklarına inanmışlardı. Dolayısıyla bu tarihten sonra milliyetçi Ermenilerin faaliyetleri daha da arttı. 1880'lerde Doğu Anadolu illerinde Ermeni cemiyetlerinin kuruluşu yoğunluk kazandı. Bunların amacı bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı.²⁴ Cemiyetler en küçük yerleşim birimlerine değin hızla örgütlendi.

18 Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, (İstanbul: Bilgi Yayınları, 2005), 60.

19 Aslında konsolosluklar Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı idaresinin ihmalden ve güçsüzlüğünden faydalanarak resmî yetkiler kötüye kullanılmıştır. Konsoloslar bir taraftan himaye usulünü genişletmişler diğer taraftan da gayr-î Müslim halkı Osmanlı yönetiminden ayrılmaya teşvik etmişlerdir (Rona Aybay, *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 27).; Böylece XIX. yüzyıldan beri diğer Avrupalı konsolosların da desteğiyle siyasi bakımdan kuvvetli bir Ermeni toplumu ortaya çıkmış oldu (bkz: Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

20 Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsoloslu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, C.LXVII, Sayı: 250, (Aralık 2003), 882.

21 İngiltere'nin Ermeni politikası ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, (İstanbul: IQ Yayıncılık, 2008). Gladstone, İngiltere'nin Doğu'daki çıkarları için Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan unsurların desteklenmesi hatta gerekirse bağımsızlıklarını kazanması politikasından yanaydı (Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, 26).

22 Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, (İstanbul: 1984), 59-61.

23 Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, 75-82.; Bakar, *Ermeni Tehciri*, 33.

24 İlder, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü," 168-169.

Kendi kurallarını hâkim kılmak ve böylece otoritenin kendilerinde olduğunu göstermek istediler. Osmanlı Devleti'nde okullar, cemiyetler, kiliseler ve misyonerlerin faaliyetleri sonucu Ermeniler arasında bağımsızlık ve ihtilâl istekleri zaten filizlenmişti. Bu düşünceyi uygulamaya koymak için komitelerin kurulması ise son aşama oldu. Bazı Ermeni yazarlar komitelerin ortaya çıkışını Anadolu'daki Ermenilerin hayatını savunmak amaçlı oluşumlar olarak değerlendirmişlerdir. Bu iddiaların temelsiz olduğu açıktır. Bilinen gerçek ise Ermeni komitelerinin ortaya çıkmasıyla önce Doğu Anadolu'da sonra ülkenin her tarafında isyanlar ve bazı hadiselerin yaşanmaya başladığıdır.²⁵

Özellikle Van Vilâyeti XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerinin en açık şekilde görüldüğü yer oldu. Buradaki komitelerin çalışmaları milliyetçi Ermenilerin faaliyetlerini bütün çıplaklığıyla ortaya çıkardı. Zira diğer vilâyetlerde gizli kalan Ermeni tertipleri burada alenî bir şekilde uygulandı.²⁶ Hatta yine bu açıdan Rafael de Nogalis de Van'ın sahip olduğu stratejik konum itibari ile önem taşıdığını belirterek, “*Ermenilik cereyanı ve komitacılık ruhunu anlamanın en ziyade tetkik edilecek sahası Van Vilâyeti'dir*” ifadeleriyle şehrin konumunu vurgulamaktaydı.²⁷ Milliyetçi Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine Batılı devletlerce “estirilen ayrılıkçı rüzgârlara” Van'da açılan dernekleri, okulları vasıtasıyla katıldıkları görülmekteydi. Bu hareketliliğe şehirde açılan Rusya, İngiltere, Fransa, İran ve İtalya konsoloslukları ile yine 1872'de Van'da açılan Amerikan Protestan Misyonu²⁸ ve Fransız Dominiken Misyonu da büyük katkılarda bulundu.²⁹ Genel olarak Ermeni isyan komiteleri Van'da diğer yerlere kıyasla daha organize ve kuvvetli oldu.³⁰

Doğu Ermenileri olarak adlandırılan Van Ermenileri Rusya kontrolünde plânlı bir şekilde başlattıkları siyasi ve kültürel faaliyetleri her geçen gün daha da sistematik bir hale getirdi. Önce ıslahat sonra geniş yetkili muhtariyet ve

25 Bakar, Ermeni Tehciri, 33.

26 *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, 255.

27 Ergünöz Akçora, “Ermenilerin Çıkarılmış oldukları Van İsyanı (1896) Hakkında Saadetin Paşa'nın Raporu”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (23–25 Ekim 1995)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, 244.

28 Türkiye'deki Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyetleri için bkz: Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, İstanbul, 1989; George E. White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, İstanbul, 1995; Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki rolü için bkz: Seçil Akgül, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, *Atatürk Yolu*, Ankara, Sayı: 1.

29 1827-1828 Osmanlı Rus savaşından sonra Ruslar doğrudan Osmanlı Devleti bünyesindeki ve özellikle Doğu Anadolu'daki Ermeni ve Kürtlerle ilgilenmeye başladığından itibaren Ermeniler bundan sonra *romantik* bir duygu atmosferine girmiş oldular. Bu romantizm peşinden terörizmi getirdi ve Van merkez olmak üzere doğuda birçok yerde gizli örgütlenme biçiminde silahlı propagandaya başlandı (Hasan Oktay, “Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü 1896-1915”, - *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5, 2002, 86-87).

30 Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916), (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 11.

peşinden de ihtilâl sonucuna doğru hızla ilerliyorlardı. Keza örnek aldıkları Osmanlı bünyesindeki Avrupa destekli azınlıkların elde ettikleri sonuçlar bu konuda milliyetçi Ermenileri oldukça heveslendirmekteydi.³¹ Hınçak³² ve Taşnak³³ gibi siyasî programları olan teşkilatlı Ermeni komiteleri kurulmadan önce Osmanlı Devleti içerisinde birçok Ermeni cemiyeti faaliyetlerine başlamışlardı. Ancak Osmanlı Ermenilerinin, devlete karşı geniş çaplı isyan hareketlerine başlamalarında en önemli rolü bu iki komite oynayacaktı. İkisinin de kuruluş amaçları, ideolojileri ve yürüttükleri faaliyetler dikkatle incelendiğinde Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen Ermeni olaylarının gerçek sebepleri açıkça ortaya çıkmaktadır.³⁴

Örgütlerin faaliyetleri birkaç yer ve koldan idare olunmuştur. Bunlardan Tiflis kolunu kullanarak temin ettikleri silah, mühimmat ve nitelikli elemanlarla prova olarak başlattıkları Birinci Van İsyanı³⁵ komiteci Ermenilerin kendi

31 Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü 1896-1915", 88.

32 Hınçak Cemiyeti 1887 Ağustos'unda Cenevre'de kurulmuştur. Ermenice "Çan Sesi" anlamına gelmektedir. Kurucuları ve kuramları Marksist'tir. Cemiyet, programının temelini de Marksizm oluşturmuştur. Kuruluş yıllarında yaşanan gelişmelerden ötürü kendisine uygun bir yayılma zemini bulmuştur. Cemiyet, sosyalist niteliğini hep ön planda tutmaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı'da sosyalist fikirlerinden ziyade Ermenilerin davasını savunan milliyetçi bir parti kimliği ile öne çıkmıştır. Osmanlı Ermenileri de cemiyetin sosyalistliği ile değil milliyetçiliği ile ilgilenmiştir. Cemiyetin Osmanlı toprakları dışındaki en önemli iki merkezi Atina ve Tiflis idi. Osmanlı Devleti dışındaki merkez ve şubeleriyle bağlantılarını bu iki merkez aracılığıyla sağlamaktaydı. Bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlayan Hınçaklar bunu gerçekleştirmek için Osmanlı Hükümeti'ne karşı şiddet kullanmayı zarurî görmekteydi. Şiddet yöntemleri arasında propaganda, kışkırtma, terör, örgütlenme, köylü ve işçi faaliyetleri vardı. İstanbul'da da örgütlenen Hınçak Komitesi, Büyük Devletler aracılığıyla Anadolu'ya yayılmıştır. 1894 Sason ayaklanmasının organize edilmesinde de Hınçakların etkisi vardı. (Daha geniş bilgi için bkz: Mihran Damadyan, Bir Ermeni Komitecinin İtirafı, Yay. Haz.: Haluk Selvi, (İstanbul: Timaş, 2009), 22-23.; Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev: Mete Tunçay, (İletişim: İstanbul, 2012), 23-26.; Bakar, Ermeni Tehciri, 33-34.; Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçi Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 41, 2012.

33 İlgili kısımda ayrıntılı bilgi verilecektir.

34 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 430.; Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun...", 311. Hınçak ve Taşnaksütun komitelerinin tertip ve önderliğinde Erzurum isyanı (1890), Musa Bey Olayı (1890), Kumkapı Gösterisi (1890), Merzifon, Kayseri ve Yozgat Olayları (1892-93), Birinci Sason İsyanı (1894), Bâb-ı Âli Olayı (1895), Zeyton (Süleymanlı) İsyanı (1895), Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis olayları (1895), Birinci Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), İkinci Sason İsyanı (1898), Sultan II. Abdülhamid'e yapılan suikast (1904) ve Adana İsyanı (1908) birbirini izledi (Tedhiş olayları için bkz: Damadyan, Bir Ermeni Komitecinin İtirafı, 20 vd.; Ki Young Lee, Ermeni Sorununun Doğuşu, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 1998), 85.; Mehmet Hoccoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, (İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1976), 180-404.; Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), 134-167.; Justin Mc Carthy, "Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question, Washington," *Committee on Education, Assembly of Turkish American Association*, 1989, 41-45.; Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 458-525.; Türkkaya Ataöv, A. Brief Glance at the "Armenian Question, (Ankara: Sistem Ofset, 1985), 169-177.; Bakar, Ermeni Tehciri, 33 vd.; Musa Şaşmaz, Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890), (İstanbul: 2004), 26-31.

35 Ayrıntılı bilgi için bkz: Şenol Kantarcı, "Van'da Ermeni İsyanı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5, Ankara, (Bahar, 2002), 140.

durumlarını görebilmeleri için bir deneme alanı olmuştur. Komiteciler 1895 yazında hâlihazırda askerlere saldırmaya ve münferit hadiseler gerçekleştirmeye başladı. Van'da Taşnak teşkilatı son derece kuvvetliydi. Rusya'dan sürekli silah ve cephane getirtmekteydiler. Komitecilerin bir isyana hazırlandığının belli olması üzerine asayışı sağlamak için Van'a Sadeddin Paşa gönderilmişti. Paşa, şehre gider gitmez Ermeni ileri gelenlerini ve papazları toplayarak kendilerine nasihatte bulunmuş ve hiçbir yerde görmedikleri refah ve huzuru Osmanlı Devleti'nde yaşadıklarını hatırlatarak devlete sadakatini tek çıkar yol olduğunu belirtmişti. Fakat Paşa'nın hatırlatmaları ve uyarıları istenilen sonucu vermedi.³⁶ 1896 başından beri süregelen Van'daki olaylardan nihai noktayı 3 Haziran'da Ermenileri komitecilerin askerlere ateş açması oluşturdu. Şehirdeki çarpışmalar iyice arttı. Ermenilerin iyi silahlarla ve bol cephaneye çatışmalara katılmaları isyanın önceden planlandığını ve hazırlandığını göstermekteydi.³⁷ İsyana girişiminden sonra hem Avrupa devletlerinin dikkatlerini üzerlerine çekmiş oldular hem de Osmanlı devlet erkânının neler yapabileceğini ne tür zaafılar gösterebileceğini görmüş oldular. Böylece çalışmalarını bu eksiklikleri göz önünde bulundurarak daha düzenli hale koyma fırsatını elde etmiş oldular.³⁸ Görüldüğü üzere 1896 yılında Van'da cereyan eden ve sonrasında uluslararası bir statü kazanacak Ermeni İsyanı, Avrupalı devletlerin arabuluculuklarıyla süreklilik kazanacak ve I. Dünya Savaşı sonuna kadar da devam edecektir.

Taşnak Cemiyeti

Rus Ermenileri arasında 1860'lardan itibaren Kafkaslar, Moskova ve St. Petersburg'da devrimci ve milliyetçi gruplar ortaya çıkmıştır. Mevcut gruplar birtakım siyasi arayışların içerisindeydi. Rus uyuşundaki Ermeni ileri gelenleri Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen gelişmeleri takip ediyor ve politikalar geliştiriyorlardı.³⁹ Ermeni siyasi grupları 1890 yılının yaz ayında bir araya geldi. Bu toplantının konusu yeni bir teşkilat çatısı altında örgütlenme ihtiyacıydı. Uzun tartışmalardan sonra Ermeni ihtilâl cemiyetlerinin bir ittifakı olan *Taşnaksütun İhtilâl Örgütü*⁴⁰ kuruldu. Mevcut yapı ile ilgili kısıtlı bilgiler olmasına rağmen teşkilatın ilk amacı bütün ihtilâlciler Ermenileri ve Ermeni

36 Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları, 105-106.

37 Bakar, Ermeni Tehciri, 41.

38 Oktay, "Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü 1896-1915", 90.

39 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 443-444.

40 *Taşnak* kelimesi Ermenice tam olarak "Taşnak sutyun" olarak ifade edilir. Bu terim de federasyon anlamına gelmektedir. Komitenin asıl adı "Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı"dır". *Taşnaksütun* kelimesi ise Türkçe'ye, kısa bir şekilde *Taşnak* olarak geçmiştir (Doğan, "Ermeni Komitelerin Hınçak ve Taşnaksütun, 315; Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler* (İstanbul: Anda Dağıtım, 1976), 163-164).

siyasi grupları bir yapı altında birleştirmekti.⁴¹ Bu cemiyet aynı zamanda Hınçak başta olmak üzere diğer Ermeni cemiyetlerini bir araya getirmek için çalışacaktı. Ancak Taşnak ile Hınçak arasında amaca dönük olarak ideolojik farklılık söz konusuydu. Bu bağlamda Taşnak, Hınçak'ın sosyalist söylemlerine karşılık çizgisini milliyetçi-sosyalist olarak belirlemişti.⁴² Yeni kurulan bu cemiyetin yönetiminin nerede olacağı da uzun tartışmalardan sonra Tiflis şehri olarak belirlendi. Cemiyetin kurucu ve ilk yönetim kadrosunda Abram Dastakyan, Levon Sardaryan ve Arutün Loris Melikyan⁴³ Christopher Mikaelian (1859–1905), Stephan Zorian (1867-1919) ve Simon Zavarnian (1866-1913) yer aldı.⁴⁴

Cemiyetin yayın organı olan *Droşak*⁴⁵ gazetesi 1891 yılında yayınlanmaya başladı.⁴⁶ 1892 yılına kadar bir programı olmayan Taşnak, “Umumi Görüş” adı altında bir programı aynı yıl yayınladı. İlk programlarını Rusların “Halkın İradesi” (*Narodnaya Volya*) teşkilatından almışlardı.⁴⁷ Cemiyet, faaliyet sahasını iki ana bölgeye ayırmıştı. *Doğu bürosu* adı verilen kısmın faaliyet alanı Giresun, Harput ve Diyarbakır hattının doğusu ile Kafkasları, Rusya ve İran'ı içine almaktaydı. *Batı bürosunun* faaliyet alanı ise Doğu bürosunun batısı ile Balkanlar ve Batı ülkelerini kapsamaktaydı. Taşnakların, Osmanlı dönemindeki parolası “*Türkü, Kürdü, nerede ve hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al*” şeklinde idi.⁴⁸

Taşnak Cemiyeti 1894 yılında kendi yayın organlarında yayınladığı parti tüzüğünde partinin amacının “Türkiye Ermenistanı'nda”⁴⁹ siyasi ve ekonomik

41 Doğan, “Ermeni Komitelerin Hınçak ve Taşnaksütyun,” 315.; Erdal İlter, Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1923), (İstanbul: Turan Yayınları, 1995): 26-27.

42 Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 443-444.

43 Doğan, “Ermeni Komitelerin Hınçak ve Taşnaksütyun,” 316.

44 Taşnaksütyun cemiyetinin ortaya çıkışı ve ideolojisi ile ilgili genel bilgi için bkz: Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, 26 vd.; İlter, Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri, 26-27.

45 Bayrak anlamına gelmektedir. Gazetenin biri havâsa yani ileri gelen kişilere diğeri avâm yani halka ait olmak üzere iki çeşit çıkarılması kararlaştırılmıştır. Taşnak programından anlaşıldığı üzere cemiyet sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dâhilindeki değil sınırları dışındaki köyleri de teşkilat programına almıştır. Bkz. Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)* (İzmir: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007), 226.

46 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, 26.

47 Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, 31.

48 A. Alper Gazigiray, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Ermeni Terörünün Kaynakları*, (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), 112.; Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, 225.

49 Bu dönemde yabancılar Doğu Anadolu'yu bilinçli bir şekilde “Ermenistan”, “Türkiye Ermenistan'ı” veya “Altı Ermeni Vilâyeti” diye göstermeye yönelmişlerdir (Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 65-66.; Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun, 318).

özgürlük elde etmek olduğu belirtilmekteydi. İsyan yolu ile amaçlarına ulaşmayı hedefleyen örgüt yayınladığı programında kullanacağı yöntemleri de açıklamaktaydı. Buna göre ilk olarak çeteler kurulacak ve eylemlere hazırlık yapılacaktı; Ermeni halkı silahlandırılacak; hükümet kurumları yağmalanacak ve yıpratılacaktı.⁵⁰ Silah ve cephane sağlanması komitenin yapması gerekenler arasında ilk sırayı almıştır. Silah sevkiyatının kolaylıkla yapılabilmesi amacı ile İstanbul, Trabzon ve Van'da şubeler açılmıştır. Burada özellikle Van, İran sınırında bulunması nedeni ile önemli Taşnak merkezleri arasındaydı. Dış ülkelerden de yardım gelmekteydi. İran, Rusya, Almanya ve Belçika cemiyete silah ve cephane temin eden ülkelerin başında idi. Osmanlı Devleti sınırlarından sokulan silah ve cephane Ermeni kiliselerinde, Ermeni ve misyoner okullarında hatta yabancı bankalarda saklanmıştır.⁵¹ Komiteler hedeflerini gerçekleştirmek için Balkanlar'daki Bulgar isyancıların yöntemini örnek almıştı.⁵² Yine Ermenilerin yanında Yezidiler, Nasturiler ve Kürtlerin bir kısmının da silahlandırılmasını sağlayarak hükümete karşı kışkırtmaya çalışmışlardır.⁵³

Cemiyet 1892-1898 yılları arasında önemli bir gelişme gösterdi. Bunun bir sonucu olarak İstanbul, Trabzon, Batum, Hoy, Nahçıvan, Tiflis, Bakü, Gence ve Karabağ'da şubeler kurdu. Bununla birlikte Balkanlar, Mısır, Kıbrıs, Cenevre, Paris, Marsilya ve 1896 yılı itibari ile de Amerika'ya şubeler açıldı.⁵⁴ Ayrıca bir taraftan İran Artpatakan, Surmalu, Kars ve Aleksandropol'de oluşturulmuş olan depolardan Anadolu'ya silah sevkiyatını organize ederken diğer yandan da Tebriz'de silah atölyesi kurdu.⁵⁵ Taşnak cemiyeti 1898 yılında Tiflis'de yapılan II. Genel Kongresi'nde partinin uygulayacağı taktikler konusunda üyeleriyle görüşmeler yaptı. Bu toplantılar sonucunda İstanbul, Kilikya, Sason ve Van'da çıkarılacak isyanlarda kullanılmak üzere silah ve cephane toplanmasına karar verildi. Bu arada çeşitli ihtilal grupları da gelecekte planlanan isyanlar için yerleşmek üzere Doğu Anadolu'ya geçmekteydi.

50 Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 82.

51 İltér, *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri*, 28; (Genel bilgi için ayrıca bkz: Türkkiye Ataöv, "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu*, Ankara, 1984.)

52 1876'da Bulgarlar ayaklanınca Osmanlı Devleti isyanı bastırdı. Ancak "Hıristiyan Bulgarlar, Müslüman Türkler tarafından katlediliyor" diye Avrupa'da propagandalar yapıldı. Ardından Rusya Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Ermeniler de benzer bir beklenti içerisine girdi. Yani Anadolu'da ayaklanma çıkarılınca Büyük Güçler Osmanlı Devleti'ne savaş açacak ve sonunda bir Ermeni devleti kurulacaktı. Elbette bu mümkün olmadı (Şimşir, *Ermeni Meselesi*, 82-83).; Ayrıca Bulgar taktığının başarıya ulaşmamasının nedenleri için bkz: Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, 34-36.

53 Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, 226.

54 Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun" 318.

55 Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun," 319.

Sayıları 20-30 ve hatta 100 savaşıçdan oluşın Ermeni grupları Türk kuvvetlerine saldırıyorlardı.⁵⁶

Cemiyet, Osmanlı Devleti'nde genel boyutta ihtilâller çıkararak bağımsız bir Ermenistan kurmayı hedeflemekteydi. Bunun için gerekli yerlerde ihtilâl cemiyetleri dahi meydana getirmiştir. Cemiyetin kurulmasından sonra birlikler kurulmuştur. Üyelerinin silahlandırılması için her türlü yola başvurulmuştur. İhtilâl örgütünün kurulmasından sonra kişilerin ve silahların bir yerden başka yere taşınması için yollar oluşturulmuştur. Kurulacak komiteler en büyük yerleşim biriminden en küçük yerleşime kadar örgütlenme yoluna gitmiştir.

Büyük güçler Berlin Kongresi'nden başlayarak Ermeni komite ve komitecilerinin yıkıcı faaliyetlerini yönlendirirken çıkan isyanları da Osmanlı içişlerine müdahil olmak için gerekçe olarak değerlendirdi. Bu dönemde her alanda tek yönlü olarak Ermenilerin mazlum, Türklerin zalim olduğu tezi işlenmiştir. Buradaki amaç ise yıkılmakta olan Osmanlı mirasından mümkün olduğunca pay almaktır.⁵⁷

Taşnak cemiyeti zaman içerisinde güçlenerek Ermeni ihtilâlcı cemiyetleri arasında en önemlisi haline gelmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Ermenilerin kaderini belirleyen faaliyetler içerisine girdiler. Bu dönemde Hınçak eski önemini yitirdi. Daha sonra Taşnak bütün Ermeniler adına diplomatik ilişkiler kuracak ve bu bağlar sonucunda Ermeni toplumunu I. Dünya Savaşı'nda İtilâf Devletleri'nin yanında Osmanlı'ya karşı savaşa sürüklemiştir. Son kertede ise Kafkaslar'da oluşturduğu gönüllü Ermeni birlikleriyle de Doğu Anadolu'da yaşayan Müslüman ahaliyi yok etmek üzere etnik bir temizliğe girişecektir.⁵⁸

Konsolos Vekili Bertram Dickson

Bertram Dickson 21 Aralık 1873'te İskoçya'nın Edinburgh şehrinde doğmuştur. Kraliyet Topçu subayı olarak otuz beş yaşında bir Teğmen olduktan sonra Güney Afrika, Somaliland ve İngiliz Doğu Afrikası'nda görev yapmıştır. Hakkında yeterince resmi bilgi bulunmayan Dickson gibi bir askerinin normal ordu kariyerini takip etmemesi onun genç rütbesini daha "gizli faaliyetler" için bir kılıf olarak kullandığı iddiasını da gündeme getirmiştir. Daha sonra Yüzbaşı

56 Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun," 319.

57 Hikmet Öksüz, İsmail Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları: Trabzon, 2015), 13.

58 Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun," 320.

rütbesi ile terfi eden Dickson 1908'e gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Van Vilâyeti için Konsolos Vekili olarak görevlendirilmiştir.⁵⁹

İngiltere tarafından Van'da görevlendirilen Dickson ilk olarak tercümanıya birlikte Bayburt'taki antik kaleyi gezmiş, sonrasında ise Konsolosluk merkezi Erzurum'a doğru hareket etmiştir.⁶⁰ Burada Askerî Ataşe ve Konsolos Vekili olarak görev yapacaktır.⁶¹ Topçu Yüzbaşısı mevcut bölgeye "viskonsolos" olmak üzere gelecekti ancak askerî sıfatını resmen kullanmayacaktır.⁶² Konsolos Vekili unvanıyla üç gün sonra Erzurum'a geldi. Buradan da Van'a gitmek üzere hareket edecektir.⁶³ Nitekim 2 Haziran 1908'de şehre geldi. Van'a geldikten sonra bölgede geniş çapta seyahatler yaptı⁶⁴. Hatta bu gezileri İngiltere'deki coğrafya dergileri için bir dizi makale halinde kaleme almıştır.⁶⁵

Dickson, Osmanlı Devleti için rejim tartışmalarının yaşandığı bir dönemde Van'da görev yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda Haziran 1908'den 1910'un ortalarına kadar görev yaptığı yerdeki Ermenilerin faaliyetleri hakkındaki gözlemlerini rapor halinde kaleme almıştır. Buradaki Ermenilerin büyük çapta Ruslar tarafından silahlandırıldığını resmî raporlar halinde İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e iletmiştir.⁶⁶ Nitekim bu raporlardan 21 Aralık 1908 tarihli "Ermeni Taşnak Sorunu" başlığını taşıyan değerlendirmeler çalışmamızın ana konusudur.⁶⁷ Yaklaşık iki yıldan az bir süre kaldıktan sonra Dickson'un Van'daki görevi sona ermiştir.⁶⁸

Ermeni Taşnak Sorunu Raporu

3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması (16. Madde) ile "Ermeni" adı ilk defa bir uluslararası antlaşmaya girmiştir. Fakat bu antlaşma

59 "Captain Bertram Dickson," *Undiscovered Scotland*, 11 Ocak 2020, <https://www.undiscoveredscotland.co.uk/usbiography/d/bertramdickson.html>.

60 BOA, DH. ŞFR. Kataloğu (Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı), 368/100-1, 31 Mayıs 1322/1908.

61 Captain Bertram Dickson," *Undiscovered Scotland*.

62 BOA, DH. ŞFR. Kataloğu, 368/100-1, 31 Mayıs 1322/1908.

63 BOA, DH. ŞFR. Kataloğu, 368/126-1, 2 Haziran 1322/1908.

64 Captain Bertram Dickson," *Undiscovered Scotland*.

65 Daha geniş bilgi için bkz. Captain Bertram Dickson, "Journeys in Kurdistan", *The Geographical Journal*, Volume: XXXV, No: London: 4 Nisan 1910,.; Cengiz Kartın, "XIX. ve XX. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed: M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy, (Ankara: Türk Yurdu, 2016), 97-98.

66 Captain Bertram Dickson," *Undiscovered Scotland*.

67 The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 195/2284, No:36, "Armenian Tashnak Ouestion", Van, December 21, 1908.

68 Captain Bertram Dickson," *Undiscovered Scotland*.

uygulama alanı bulmadı. Onun yerine Berlin Antlaşması yürürlüğe girecekti. Böylece 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Barış Antlaşması ile Osmanlı Ermenileri ile ilgili özel bir madde eklendi. Buna göre Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde reformlar yapılacaktı. Antlaşmanın 61. Maddesi olan bu hüküm ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı ciddi bir tehdit oluşturacaktı. Bu durum Türk-Ermeni ilişkilerinde de bir dönüm noktası olacaktı.

Rapor incelenirken gösterilen en önemli hassasiyet olabildiğince yorumdan kaçınarak okuyucu ile yazar arasına girmemek olmuştur. Dickson askerî ataşe olarak Van'da yaklaşık iki yıl görev yaptı. 21 Aralık 1908'de kaleme almış olduğu rapor ve Ermeni olayları ile ilgili metinler tarihî vesika olma özellikleri dolayısıyla birebir tercümesi yapılmıştır. Metinlerde eksik ya da yeterince açıklanmayan olaylar hakkında mümkün olduğu kadar akademik kaynaklara başvurularak metin içinde ve dipnotlarda bilgi verilmiştir.

Şimdi de çalışmanın esasını oluşturan ve İngiliz Devlet Arşivi'nde tespit ettiğimiz Van'daki İngiliz Konsolos Vekili Dickson'un konuyla ilgili hazırlamış olduğu önemli bilgiler içeren değerlendirmeleri üzerinde duralım:

Dickson hazırladığı raporda Osmanlı Devleti'nde yakın dönemde yaşanan Anayasa'nın ilanı ve rejim değişikliğinin Ermenilerin içinde bulunduğu durumu önemli derecede "*hafifletmiş*" olduğu tespitini yapmaktadır. Hatta ona göre devrimci olarak addedilen Taşnak örgütü politikasını ve faaliyetlerini dahi değiştirme yoluna gitmişti. Van vilâyetinde yaşayan Ermeni topluluğu tamamen Taşnak cemiyetinin etkisi altındaydı. Öyle ki bunun sonucunda Ermeni sorununun mahiyetinin değiştiği bile ifade edilmektedir.⁶⁹

Raporda Osmanlı Devleti'nde kurulan bazı Ermeni örgütleri hakkında da bilgiler verilirken özellikle Taşnak üzerinde durulmuştur. Buna göre 1887 yılından itibaren "devrimci" Ermeni örgütleri ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında en bilinen iki cemiyetten Taşnak'ın kökeni 1890 yılına kadar geriye gitmesine rağmen ön plana çıkan Hınçak idi. Ancak 1897 sonrası bu örgüt gücünü yitirmeye başlamış ve nüfuz bakımından yerini Taşnak'a bırakmıştı.⁷⁰

Taşnak'ın neden kurulduğu ve finans kaynakları da raporda yer aldı. Cemiyet Ermenilerin yoğunlukta yaşadığı yerlerde eylemler gerçekleştirmek üzere kurulmuştu. Ayrıca Kafkasya ile Amerika'dan gelen fonlarla kurumsal kimliğini güçlendirmekteydi. Bu süreç içerisinde Taşnakların gücü arttı. Böylece Kafkasya bölgesindeki örgütlenmelerini kusursuz biçimde tamamladı. Cemiyetin giderek güç kazanması Rusların dikkatini çekiyordu. Hatta Rus

69 TNA, FO 195/2284.

70 TNA, FO 195/2284.

Hükümeti 1905 yılında Ermeni Kilisesi ve okul mülküne el koyduğunda Taşnak, devlet destekli Müslümanlarla savaşmak için kullanılmıştı. Keza köylüler korucu olarak askere alınıp onlardan seyyar kıtalar dahi oluşturulmuştu. Öyle ki 2000 atlı askerden oluşan kalıcı bir kuvvette meydana getirilmişti. Ayrıca her ilçede “casus askerleri” olan ve yerel şubeleri bulunan bir istihbarat dairesi kuruldu. Böylece Avrupa'nın dört bir yanına ajanlar gönderilmiş ve stratejik bakımdan önemli olan çeşitli yerlere silah depoları kurulmuştu. Söz konusu istihbarat dairesi silahların ve mühimmatın ele geçirilmesinde çok etkindi. Bunların toplanması dairenin görevleri arasındaydı. Dairenin her Rus ordu merkezi ve cephaneliğinde “tüfek çalan” veya *firsat teklifi* olarak Rus askerlerinden tüfek satın alan ajanları bulunmaktaydı. Rapora göre cemiyet ajanları Rusya'da ödeme yaptıkları sürece istedikleri kadar silah alabiliyorlardı.⁷¹

Raporda Taşnak'ın Rus Hükümeti ile olan ilişkileri de yer almıştır. Cemiyet Rus Ermenileri üzerinde çok etkiliydi. Bu yüzden Rus Hükümeti ve Taşnaklar arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaktaydı. Bunlardan biri örneğin Rus Hükümeti'nin kilise arazilerini iade etmesi üzerine Ruslara karşı Kafkaslardaki aktif direniş sona ermişti. Ancak bir yandan da üyelerin sıklıkla sergilediği terör eylemleri, sıkıyönetime karşı gelme, casus ve gizli polis eylemleri ile sıkıntı çıkarmaya devam ediyorlardı.⁷²

Rapor, Taşnak Ermenilerinin Rusya'daki temel şikâyetleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Ermenilerin gözünden Rusların onlara bakışı ve politikaları şöyle sıralanmaktaydı:⁷³

- 1- Anayasanın “*saçma*” nitelikte olması;
- 2- Hükümetin Ermenileri “*Ruslaştırma*” ve onların milli ruhlarını ortadan kaldırma çabaları;
- 3- Toplumdaki Ermeni nüfusu artmasına rağmen Ermenilere verilmesi reddedilen en iyi devlet arazilerine Rus göçmenleri yerleştirerek Ermeni toplumunun parçalanması;
- 4- Tüm kamu kurumlarında Rusçanın zorunlu hale getirilmesi;
- 5- Ermenilerin ordu ve devlet memurluğundaki yüksek mevkilerden dışlanması.

---

71 TNA, FO 195/2284.

72 TNA, FO 195/2284.

73 TNA, FO 195/2284.

Taşnak cemiyeti Rusya’da sıkıyönetim döneminin sona erdirilmesi, daha özgürlükçü bir Anayasa ve Kafkasya’nın özerk olmasına yönelik taleplerde bulunmaktaydı. Rapora göre devrimci bir örgüt olarak biraz “pasif” gibi görünseler de aslında gelecekte yaşanabilecek olası durumlar için *hazırlık* yapıyorlardı. Bu süreç cemiyeti kusursuz hale getirme, güçlendirme, araçlarını ve silah depolarını iyileştirme noktasında bir zaman kazanma dönemi olacaktı.⁷⁴

Dickson kendi raporu ile daha önce Van’dan gönderilen raporlardaki istatistik ve bilgilerin örtüşüğünü Büyükelçi G. Lowther’a ifade etmekteydi. Konsolos burada cemiyetin cephane ve mühimmat toplama konusundaki gücünü de dile getirdi. Buna göre açık bir şekilde isyana kalkışmadan önce Van etrafındaki depolarda yaklaşık 4000 tüfek ve 4.000.000 fişek toplayacaklardı. Şubat 1908 tarihinde ise köy korucularını silahlandırma amacıyla 600 Rus Hükümeti menşeli Mosin⁷⁵ tüfeği getirilmişti. Buna ek olarak yaklaşık 600 adet çeşitli nitelikteki tüfek köylülere dağıtılmıştı. Böylelikle açık bir başkaldırı için kesinlikle hazır duruma gelmişlerdi. Ancak Tiflis’teki merkezi komite ve aslında tüm Rus Ermenileri “geçen baharda askerlere direnmeleri ve silah depolarının ele geçirilmesini engellemeleri” nedeniyle *Van Fedai Birliği*⁷⁶ ve bu birliğin başındaki Aram⁷⁷ ve Papazyan’a (Doktor) öfkeliydi. Bu sebepten ötürü komitenin iki üyesi olan Vramian ve Derdavidian’ın Van’a geldiği ve bu mesele ile ilgili kapsamlı bir soruşturma yürütüldüğü belirtilmekteydi.⁷⁸

Konsolosluga göre Vramian tüm Taşnak hareketinin arkasındaki itici güç idi. Raporda Vramian “*kesinlikle iyi bir sosyalist, anarşist, ateist ve terörist komplocu örneği*” olarak tanımlanmaktaydı. Mesleği gazetecilik olup sonradan Amerikan vatandaşı olmuş birisiydi. İran vatandaşı olarak İstanbul’da doğmuştu. Daha sonra Türkiye’den sürgün edilmiş; Rusya ve Amerika’da eğitim almıştı. Konsolos Vekili’ne göre kendisi Tiflis’te ikamet ediyordu.

74 TNA, FO 195/2284.

75 *Tam adı “Mosin-Nagant” olan Rus üretimi elle kurmalı piyade tüfeği.*

76 “Fedai” ya da “fedayi” Ermeniceye Farsçadan geçmiş bir terimdir. “Kendini adayan” anlamına gelmektedir. Ermeni fedayisi “halk içinden” doğmuştur. İster Kafkasyalı, Osmanlı, aydın, papaz veya ister sıradan bir köylü olsun, fedayi yaşamını eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına ait silahlı bir devrimci idi. Terim aynı zamanda daha eski Ermeni köy eşkıyalığı geleneğinin de devamıydı. 10 ile 15 kişilik seyyar silahlı çeteler halinde örgütleniyorlardı. Özellikle 1894-96 Sason isyanında önemli görev almışlardı (Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, 36-37).; Fedailerin faaliyetleri için bkz: Erdoğan, *Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı*; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998). Ayrıca Ermenilerin silah kaçakçılığı, silahlanması ve cephaneleri muhafazaları ile ilgili bkz: İlter, *Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri*, 48-49.; Kantarcı, “Van’da Ermeni İsyanı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5, (Bahar 2002), 138-168.

77 Van’daki Taşnak liderlerinden Aram Manukyan.

78 TNA, FO 195/2284.

Mevcut Taşnak hareketinin Rusya bölümünü de buradan yönlendirmekte idi. Konsolos Vekili Dickson, Vramian ile aralarında geçen bir konuşmayı aktarmaktadır. Konuşma sırasında Vramian şunları ifade ettiği bildirilmiştir:⁷⁹

“Bana, Fedai birliğinin askerlere karşı koyması ve silahların ele geçirilmesini önlemesi gerektiğini söyledi; böyle olsaydı bunun sonucunda katliamın meydana gelmeyeceğini düşünüyordu çünkü Türk hükümetinin İngiliz, Fransız müdahalesinden ve özellikle de Türk-İran sınır anlaşmazlığı o dönemde şiddetli safhada olduğundan Rusların müdahale etmesinden korkabileceğine inanıyordu”

Vramian'ın bu ifadelerine Dickson şu şekilde cevap verdiğini bildirmiştir:

“Ona, Kürtlerin ve Başıbozukların Avrupa siyasetini çok da rahatsız edeceğini düşünmediğimi ve bu durumun da muhbir David'in Fedai Birliği tarafından Van'da düzenlenen suikast ile öldürüldüğü ve bunun karşılığında da Başıbozukların derhal 100 Ermeni'yi şehrin sokaklarında katlederek cevap verdiği 23 Mart 1908 olayları ile ortaya konduğunu anlattım. O ise bu türden katliamların önemli olmadığını ve Ermenilerin böylesine onurlu bir sebepten ötürü canlarını vermekten şikâyetçi olmadığını ifade etti.”

Raporda Taşnakların Jön Türklerle ilgili düşüncelerinden de bahsedilmektedir. Buna göre cemiyet merkez komitesi Selanik'teki Jön Türkler hareketine çok kızgındı. Onları, güvenlerini kötüye kullanmakla suçluyorlardı. Bu sıkıntının sebebi ise II. Meşrutiyet'in ilanı öncesindeki Osmanlı Devleti iç siyasi gelişmelerinde aranmalıydı. Şöyle ki 1907 yılında Taşnak örgütü *Türklerden memnun olmayan* tüm grupları Paris'te devrimci bir kongreye (27 Aralık 1907) davet etmişti.⁸⁰ Bu toplantıya *Ermeni Jön Türkleri*, Arap ve Yahudi grup

79 TNA, FO 195/2284.

80 Burada bahsedilen 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan Osmanlı Devleti muhalefet partilerinin ortak kongresiydi. (Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, 77). Kongreye Ahmed Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeniler adına da Taşnaksütyun komitesinden Malumyan temsilci olarak katıldı. Kongre sonucu yayınlanan deklarasyonda; Padişahın tahtan indirilmesi, meşrutî ve temsili bir hükümet kurulması hedefe varmak için şiddet de içinde olmak üzere her yola başvurulacaktı. Baskıya karşı silahla direnme yapılacak, vergi ödenmeyecek, propaganda araçları kullanılacak, bunlardan sonuç alınmadığı takdirde büyük çaplı bir isyana gidilecekti. Ahmed Rıza, Ermenilerin, Müslümanların kendilerinin Doğu Anadolu'da kullandıkları yöntemi kullandıklarını söylemelerine tepki olarak Prens Sabahattin ile anlaşmazlığa düştü (Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, 322). 29 Aralık günü çalışmalarını tamamlayan Kongre uzun bir bildirge yayınladı. Bildirgeyi imzalayan örgütler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-î Merkeziyet-î Meşrutiyet Cemiyeti (yayın organı Terakki), Ahd-ı Osmanî Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça çıkan Hilafet'in yazı kurulu, Taşnaksütyun (yayın organı Troşak), Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi (yayın organı Lavora), Armena gazetesi idare heyeti (Marsilya), Razmik gazetesi idare heyeti (Balkan Memleketleri), Hayrenik gazetesi ihtilalci yayın organı (Amerika), Özşavlı, “Ermeni Milliyetçi Hareketlerinin Doğuşu, 176.)

temsilcileri katılırken Bulgar, Yunan ve Sırp temsilcileri gelmeyi reddetmişti. Kendileri dışındaki diğer iki grubun (Yunan, Sırp ve Bulgar arasındaki) gelmemesi koşuluyla katılabileceklerini iletmışlerdi. Bir program belirlendi ve Taşnak örgütü de bu programın bir maddesi olarak Jön Türklerin “Özerkleştirme” prensibini milliyetçi Ermenilerin anladığı şekilde kabul ettiğini iddia etti. Ancak Dickson’a göre bu yanlış bir düşünceydi. Daha sonra ortak eylem kararlaştırıldı. Bu doğrultuda Jön Türkler de yeni kararlaştırılan propagandanın ordu içinde yayılmasını sağlamak ve yerel Müslüman toplulukların Fedai Birliği’ne karşı olan düşmanca tutumunu ortadan kaldırmak amacıyla Van’a temsilci gönderme sözünü vermişti. Ancak konsolosluk raporuna göre bu temsilciler gönderilmedi. Bu duruma gerekçe olarak da önceki yıl yaşanan acı olayların etkisinin hâlâ yerel Müslüman topluluklar üzerinde devam etmesine bağlanmaktaydı. Van Konsolos Vekili kendi deneyimlerine göre Jön Türk-Taşnak yakınlaşması ve geleceği ile ilgili kişisel bir analiz de yapmaktaydı. Ona göre Jön Türkler bu işbirliğinden bekledikleri kazancı elde edemeyeceklerdi.⁸¹

Rapora göre 1908 yılının Temmuz ayında Jön Türkler, Taşnak Cemiyeti’nden Resneli Niyazi Bey’in Selanik’te çıkardığı ayaklanma ile bağlantılı bir benzerini Van vilayetinde çıkarmalarını istemişti. Ancak o vakitte cemiyetin silah depolarına el konulması ve liderlerinin de “kuyulardan ya da evlerin arkasındaki buluşkhanelerden kazılarak çıkarılmaları” nedeniyle bu isyan başlatılmadı. Taşnaklar, Jön Türkleri “oyunu onların kuralıyla” oynamadığı için suçlamaktaydı. Bu durum daha önceden mutabakata varılan “muhtariyet” programını Jön Türklerin kabul etmemesinin sonucuydu.⁸²

Raporda Taşnak programının incelenmesi halinde temel hedeflerinin “Rusya ve Türkiye Ermenistan”ı için “Muhtariyet” veya “Devlet Birleştirme” noktasında genel oy hakkı bulunduran özgür bir Anayasa ve sosyalizm olduğu belirtilmekteydi. Cemiyet liderleri bu programı geleceğe dönük olarak hazırlamıştı. Konsolosa göre Taşnaklar bir süre için Parlamentoda gizli tutulan “muhtariyet” hedefine sahip olan “sosyalist parti” kurulması ile yetinecekti. Hükümet ve Jön Türkler mevcut Anayasayı tanımayla ve onu yürütmeye devam ettiği sürece Taşnaklar, Parlamentoda olacaklarını dile getirmekteydi. Ancak kendi beyanlarına göre “ister Jön Türk ister başka Türk olsun herhangi bir Türk’e” güvenmediklerini de ekliyorlardı. Dolayısıyla tüm olasılıklara karşı kendilerini hazırladıklarını belirtiyorlardı. Hatta bu doğrultuda Anayasa ile Ermenilere “verilen sözlerin” yerine getirilmemesi durumunda terörizme başvuracaklardı. Konsolosa verilen istihbarat raporlarına göre Taşnak liderlerinin reddetmesine rağmen Van vilâyetine silah taşınmaya devam edilmekteydi. Ayrıca bomba yapımı ustaları da yine bu kente gelmekteydi.⁸³

81 TNA, FO 195/2284.

82 TNA, FO 195/2284.

Taşnak cemiyetinin Türk, İran ve Rus hükümetleri arasında yaptığı kıyaslamalar da raporda yer aldı. Onlara göre Türk ve İran hükümetleri Ruslara nazaran daha güçsüz durumdaydı. Dolayısıyla Taşnaklar bu iki ülkede Rusya'ya kıyasla daha iyi şartlar elde etmeyi ümit etmekteydiler. Bu nedenle de tüm çabaları Ermenilerin Ruslaştırılmasına karşı ve yine Rusya'ya Osmanlı'ya ya da İran'a müdahale etme şansı verebilecek herhangi bir politikaya karşıydılar. Dickson'a göre Ermeniler geçmişte "duygusal" ve "dini nedenlerden" ötürü Rusya yanlısı tutum sergilemişlerdi. Ancak şu anda kendi deyimleri ile artık "gözleri açılmış"tı. Konsolos raporunda bu duruma kanıt olarak Vramian ile yaptığı bir konuşmayı dayanak göstermekteydi. Bu görüşmenin konusu Rusya'nın İran sınırı sorunu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile olası bir savaş durumuydu. Öyle ki bu dönemde Türk sınırlarında hazırlık yapılmakta ve savaş malzemesi taşıyan trenler Erivan ve Kars'a gönderilmekteydi. Hatta Ocak 1908'de Rus ordusu yetkilileri savaş durumunda örgütlerine yardım yapılacağı güvencesini vermişti. Ruslar böylece Taşnak örgütüne yaklaşmaya çalışmış ancak bu görüşme önerisi cemiyet tarafından derhal reddedilmişti. Yine de raporda Türk-Rus savaşı çıkması durumunda Taşnaklar, Türk yanlısı gibi görünse de Rusya'nın özgürlükçü bir Anayasa hazırlaması durumunda Ermenilerin fikirlerini değiştirebileceği ifade edilmekteydi.⁸⁴ Dickson bu konuda Vramian ile birkaç görüşme ve hararetli tartışma gerçekleştirdiğini de eklemekteydi. Ona göre Taşnak örgütü gerçek hedeflerini gizlemekteydi. Bunun akıllıca olduğunu düşünse de anlamak için çok da derin bir muhakeme yeteneğinin gerekli olmadığını belirtiyordu. Raporda onların nihai hedefi de açık bir biçimde anlatıldı. Buna göre Türk, Rus ve İran'daki Ermenilerin yaşadığı illerin birleştirilmesi ile oluşturulacak "seçilmiş bir bölgede" özerk ve bağımsız bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulacaktı. Konsolosluk, Taşnakların Jön Türk Anayasası'na olan sözde bağlılıklarını süre kazanmak için *uydurulmuş bir bahane* olarak değerlendirmekteydi. Onların bu Anayasadan hoşnut olduklarına kuşku ile yaklaşmaktaydı. Tüm çabaları gelecekte kurulacak "Büyük Ermenistan"a yönelikti. Bu bağlamda raporda cemiyete dair şu özellikler dikkati çekmekteydi:⁸⁵

- 1- Ermenilerin halk olarak çoğunluğu oluşturacağı tek bir vilayet oluşturmak amacıyla Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri yeniden düzenlenmeliydi. Bu kentlerdeki Kürt nüfusu ise diğer vilayetlerin sancaklarına gönderilmeliydi. Böylece yeniden oluşturulacak bu büyük ve yeni vilâyet; İran ve Kafkaslardaki Ermeni vilayetleri ile bağlantı kurabilecek "seçilmiş bir bölge" oluşturabilecekti.

83 TNA, FO 195/2284.

84 TNA, FO 195/2284.

85 TNA, FO 195/2284.

- 2- Bu seçilmiş “*Ermeni Bölgesinin*” olabildiğince fazla Ermeni ile iskân edilmesini ve diğer milletlerin bu bölgenin dışında tutulmasını istemekteydi. Bu amaçla da Amerika ve diğer ülkelerdeki Ermeni göçmenlerin geri dönmesinde ısrar edilmekteydi. Böylece göçmenlerin mevcut bölgedeki vatanlarına geri dönmesini ve Kürtler, Çerkezler vb. gibi milletlerin de buradan çıkartılması talep ediliyordu. Müslümanların karma nüfusa sahip olan tüm köylerden kovulması yönünde çalışılıyordu. Keza papazlar ise tüm Ermenilerin mümkün olan en kısa sürede evlenmeleri ve bölgedeki Ermeni olmayan unsurları bastırmak amacıyla büyük aileler kurmaları yönünde çağrıda bulunuyorlardı.
- 3- Taşnak örgütü üyeleri güçlerinin yettiği kadar Ermeniler arasında yaşanan tartışma ve anlaşmazlıkların Türk mahkemeleri yerine kendilerine yönlendirilmesi konusunda ısrar ediyorlardı. Bu durum ayrıca onlara tüm Ermenileri kontrol altında tutma fırsatı ve milliyetçilik karşıtı olan tüm eğilimleri cezalandırma fırsatı da verecekti.
- 4- Tüm Ermenileri söz konusu seçilmiş bölgenin tamamında büyük miktarlarda silah ve cephanelik toplanmasında kullanılacak para yardımında bulunmaya zorluyorlardı.
- 5- Osmanlı’daki Ermeniler arasındaki tüm yabancı misyonları bastırmayı, milliyetçi ruhu teşvik etme eğiliminde tutuyorlardı.
- 6- Kürtlerin ve Hamidiye Alayları’nın⁸⁶ silahsızlandırılmasını istiyorlar ve böylece Kürtlerin önemsiz duruma gelmesini hedefliyorlardı.

86 Hazırlık ve fikri aşaması 1890 yılına dayanmaktadır. Projeyle ilgili 53 maddeden oluşan ilk resmî nizamname 1891 yılında yayımlanmıştır. Hazırlık süreci bir sene öncesine dayansa da nizamnamenin yayım tarihine göre 1891 senesiyle Hamidiye Alayları’nın resmî kuruluşu gerçekleşmiştir. Düzenli olarak askerlik hizmetinde bulunmadıkları halde askerlikleri ile meşhur ve çadırdaki yaşayan aşiret fertlerinin “Asakir-i Hamidiye” ismiyle “Süvari Aşair Alayları”na katılmaları, “halife makamının arzu ve iradesi icabı olduğu” nizamnamede özellikle belirtilmiştir. Kurulacak alaylar en az 4 en fazla 6 bölük olup her alay en az 512 en fazla da 1152 kişiden oluşacağı ve küçük aşiretlerin birkaç bölük ve büyük aşiretlerin ise birkaç alay kurabilecekleri açıklanmıştır. 17 ila 40 yaş arasındaki erkeklerin nüfus sayımlarının bir deftere yazılarak bildirilmesi ve alaylarda 17-20 yaş arası İptidaiye, 20-32 Nizamiye, 32-40 Redif olmak üzere üç sınıfın oluşturulması istenmiştir. Hamidiye Alaylarının Arap, Kürt, Karapapak ve Türkmen aşiretlerinden oluştuğu ve bunların mensubiyetlerinin ve normal ahalden ayırt edilebilecek şekilde temsil edilebilmeleri için üç ayrı kıyafet seçilmesi kararlaştırılmıştır (Mehmet Rezan Ekinci, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, C: 9, Sayı: 2, (Kasım 2012), 710). Hamidiye Alayları kuruluşundan itibaren Rusya’yı rahatsız etmiştir. Ayrıca Alayların aleyhine propaganda yapmaktan da geri kalmamıştır. Bu anlamda en geçerli yöntem olarak alayların Ermenilere zulüm yaptıkları şeklinde bir söylem geliştirilmişti. Mevcut söylem çerçevesinde Osmanlı resmî makamlarına başvurular yapıldı. Alay mensuplarının cezalandırılması veya alayların ortadan kaldırılması istendi. Bu iddialar çoğu zaman asılsız çıkıyordu. Rusya’nın ve sonrasında İngiltere’nin sık sık rahatsızlığını dile getirmesi aslında Hamidiye alaylarının işe yaradığının bir göstergesi idi. Alaylar sayesinde bölgede asayişin sağlanması, Rusya’nın Ermenileri isyana teşvik etme çabalarını engelliyordu (Vahdeddin Engin, “Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu”, *Türkler ve Ermeniler: Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri*, 26 Ocak 2020, <http://turksandarmerians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu/>).

7- Taşnak liderleri heyecanlandıklarında Ermenilerin “Dünya’nın tuzu” olduğunu belirtiyorlardı. Asla Türklerin ya da başkalarının egemenliğine teslim olamayacaklarını veya “cahil” Kürtlerle aynı sınıfta tutulamayacaklarını beyan etmelerinin bir önemi olabilirdi. Bu da yukarıda belirtilenler ile ele alındığında başka şekilde yeterince meşru olan Ermeni milliyetini farklı kılma ve dil, tarih, okul, kiliseleri gibi tüm ulusal çıkarlarını koruma politikalarına bir renk katmaktadır.

Dickson raporunun sonunda ise genel bir özet yapmıştır. Buna göre Taşnak örgütü son üç yıl içerisinde çok güçlü hale geldiği gibi hâlâ da büyümeye devam etmekteydi. Aynı şekilde silah depolama faaliyeti de sürmekteydi. Politikaları ise uygun bir zamanda Osmanlı, Rusya ve İran boyunduruğundan kurtulabilmek amacıyla her şeye karşı hazırlıklı olmaktı. Avrupalı güçlerden beklentileri ise bu konuda ve Ermenistan Cumhuriyeti olarak bağımsızlıklarını kazanmalarında kendilerini desteklemelerine güveniyorlardı. Dickson bu fikirlerin gerçekleşme durumlarının olduğunu iddia etmediğini ancak bu örgütün tüm enerjisini harcadığı gelecek idealler olarak ele alınması gerektiğini düşünmekteydi. Ayrıca Taşnak örgütünün sorumlu komitesinin bu dönemde İstanbul’da da etkili olduğu dile getirilmekteydi.⁸⁷

Dickson raporunda kendi düşünceleri ile Taşnak idealleri ve hedefleriyle ilgili “adil” bir açıklama yaptığını ifade etmekteydi. Bu doğrultuda cemiyetle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre söz konusu Taşnak örgütü liderleri vilâyette bulunan Ermeni toplumunu kontrol etse de temel düşünce yapıları uyarınca politikadan çok “paraya önem veren” herhangi bir Ermeni için söz konusu örgüt liderlerinin arkasında Osmanlı’da reformların tam anlamıyla yapılması durumunda herhangi bir takipçi de kalmayabileceğini belirtmekteydi. Osmanlı Devleti’nde yakın dönemde yapılan seçim sırasında Taşnak örgütü tek bir Ermeni’nin seçilmesini sağlayamamış idi. Bundan dolayı birçok Ermeni onların liderlik vasıflarını sorgulamaya başlamıştı. Dickson’a verilen bilgilere göre bu dönemde üç devrimci örgüt⁸⁸ üyeleri arasında daha az milliyetçi hedefleri olan ve Jön Türklere daha ılımlı yaklaşan bir dördüncü örgüt kurma yönünde eylem hazırlıkları yürütüldüğüne dair istihbarat aldığını paylaşmaktaydı.⁸⁹

---

87 TNA, FO 195/2284.

88 Bu üç örgüt; *Taşnak, Hınçak ve Armenist* idi.

89 TNA, FO 195/2284.

SONUÇ

Bu çalışmada 1908'den 1910 yılına kadar Van'da İngiliz Konsolos Vekilliği görevinde bulunan Bertram Dickson'ın (1873-1913) Taşnak Cemiyeti ve Ermeniler üzerine olan değerlendirmeleri incelenmiştir. Buna göre bazı hususlar dikkat çekici olmuştur:

Konsolos Vekili'nin ifadelerinden Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı ile Ermeni toplumunda bir rahatlama olmuş ve bu bağlamda cemiyetler yasal statüye kavuşmalarının da etkisiyle artık daha alenî faaliyetler içerisine girmeye başladıkları anlaşılmıştır. Hatta Taşnak, politikalarında ve faaliyetlerinde değişime gitmiştir. Van Ermenilerinin tamamen cemiyetin etkisi altında olduğu dile getirilmiştir. Yine Taşnak'ın nüfuz ve güç noktasında Hınçak'ı geride bıraktığı belirtilmiştir.

Kurulan bütün Ermeni komiteleri gibi Taşnak'ın amacı da Ermeni milli birliğini sağlamak ve bağımsız bir Ermeni devleti kurmak olduğu rapordan açıkça anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda cemiyetin de diğer komiteler gibi hedeflerine varmak için terörü kullandıklarına değinilmiştir. Cemiyet, Ermenilerin yaşadığı her yerde eylemler yapmayı amaç edinmişti.

Milliyetçi Ermenilerin finans kaynakları ve kurumsallaşmasına dair bilgiler de raporda açık bir şekilde anlatılmıştır. Taşnak cemiyeti Amerika ve Kafkasya'dan gelen fonlarla kurumsal yapısını güçlendirmiştir. Bir taraftan Taşnak'ın gücü artarken diğer taraftan da Kafkasya bölgesindeki örgütlenmesini "kusursuz" biçimde tamamlamıştır. Bu süreçte cemiyetin güç kazanması Rusların dikkatini çekmiştir. Burada hatta Rusların Ermeni Kilise ve okullarına el koyarak onları Müslümanlara karşı kullandığı da dile getirilmiştir.

Taşnak'ın köylüleri korucu olarak askere alıp onlardan seyyar kıtalar oluşturduğu en küçük yerleşim birimlerine kadar silahlı olarak yapılandığı da açıkça raporda yer almıştır. Yine Kafkasya ve Ruslar'dan silah ve mühimmat toplandığı belirtilmiştir. Özellikle Rus askerlerden ödeme yapıldığı sürece sınırsız sayıda silah alabildikleri vurgulanmıştır. Söz konusu raporda Taşnak'ın silah satın alarak depoladığına açık bir şekilde değinilmiştir.

Raporda Rusların cemiyet üzerindeki etkisi üzerinde de durulurken Rus topraklarındaki Taşnak üyelerinin büyük bir baskı ve takip altında tutulduğu Ermenilerin Ruslaştırıldığı ifade edilirken Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerinde ise onlardan büyük bir destek gördükleri açıkça ifade edilmiştir. Hatta Rus Hükümeti'nin Kafkasya'daki Ermenileri asimile etmek için bir dizi kararlar uygulamaya koyduğu da raporda yer almıştır.

Raporda belirtilen önemli hususlardan birisi de Taşnak Cemiyeti'nin Ermenileri, Osmanlı ve Rus yönetimlerine karşı isyana teşvik etmek için bizzat tedhiş hareketlerinde bulunmasına yöneltmesi idi. Rapor, Taşnak programının İran, Rusya ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri birleştirme projesi olduğunu da açıkça belirtmiştir.

Taşnak-Jön Türk ilişkilerine dair raporda cemiyetin beklentilerinden açıkça ifade edilmiştir. Konsolos Vekili'ne göre cemiyet İttihat ve Terakki'den "muhtariyet" talebinde bulunmuştur. 1908 yılının Temmuz'unda Jön Türklerin Taşnaklar'dan, Niyazi Bey'in Selanik'te çıkardığı ayaklanma ile ilgili bir benzerinin Van'da çıkarılmasını istediği de Konsolos tarafından dile getirilmiştir.

Raporda dikkat çekici hususlardan biri de Taşnakların 1908 Anayasası'na bağlılığı "sözde" diye ifade edilirken cemiyet açısından süre kazanmak için uydurulmuş bir bahane olduğu belirtilmiştir. Amaç ise "Büyük Ermenistan" hazırlığı idi. Bu doğrultuda kurulması tasarlanan devletin sınırları da raporda yer almıştır.

Yaklaşık iki yıl Van'da görev yapan Dickson 21 Aralık 1908 tarihli raporunda istihbarat raporlarına dayandırarak hazırladığı değerlendirmelerini yaparken, kendi ülkesinin politikalarını dışarda tuttuğu dikkati çekmektedir. Ancak yine de önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Raporunun sonunda kendi kanaat ve düşüncelerini bağımsız olarak dile getirmiştir. Şöyle ki Taşnak cemiyeti son birkaç yıl içerisinde güç kazanmıştır. Silah toplama ve depolama faaliyetleri "son hızla" devam etmektedir. Osmanlı Devleti-İran-Rusya Ermenilerinden oluşacak bir devlet (Büyük Ermenistan) kuruluncaya değin bir hazırlık evresi geçirilecektir. Bu durumun gerçekleşme safhasında Avrupalı güçlere güvenildiği beklentisi dile getirilmiştir. Ayrıca Konsolos Vekiline göre Taşnak ve diğer cemiyetler Ermeni toplumu üzerindeki etkisini kaybetmeye başlamıştır.

Anlaşılabacağı üzere XIX. yüzyılın sonlarında kurulan Taşnak ve diğer Ermeni cemiyetleri kurulmalarıyla birlikte Ermeni toplumunu, Osmanlı Devleti ve Türk halkı ile karşı karşıya getirmek için her yola başvurmuştur. Söz konusu Ermeni cemiyetleri, terör, tedhiş, isyan, propaganda vb. faaliyetler içerisine girmiştir. Ermeni halkını bağımsız büyük bir Ermenistan hayalinin peşinden sürüklenmiştir. XIX. yüzyılın sonunda başlatılan bu zararlı faaliyetler zamanla başarıya ulaşmıştır. Dolayısıyla bu eylemlerin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti içerisinde büyük çaplı Ermeni isyanlarının başlamasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

1) Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Dâhiliye Nezareti-Şifre Kalemî)

BOA, DH. ŞFR. Kataloğu, 368/100-1, 31 Mayıs 1322/1908.

BOA, DH. ŞFR. Kataloğu, 368/126-1, 2 Haziran 1322/1908.

The National Archives(TNA), Foreign Office(FO) (İngiliz Milli Arşivi)

195/2284, No:36, “Armenian Tashnak Question”, Van, 21 Aralık 21 1908.

2) Telif Eserler

Kitaplar

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları* (1896-1916). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Ataöv, Türkkaya. “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler.” Ankara: *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu*, 1984.

Ataöv, Türkkaya. *A Brief Glance at the Armenian Question*, Ankara: Sistem Ofset, 1985.

Aybay, Rona. *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Başak, Tolga. *İngiltere'nin Ermeni Politikası*. İstanbul: IQ Yayıncılık, 2008.

Çaycı, Abdurrahman. *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

Damadyan, Mihran, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Yay. Haz.: Haluk Selvi, İstanbul: *Timaş*, 2009.

Erdoğan, Dilşen İnce. *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*. İzmir: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi. Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1983.

Gazigiray, A. Alper, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982.

Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, I-II, 2005; III, IV, V, VI, 2006; VII, 2007; VIII, 2008.

Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım, 1976.

Hüseyin Nazım Paşa. *Ermeni Olayları Tarihi*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.

İlter, Erdal. *Türkiye'de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri (1890-1923)*. İstanbul: Turan Yayınları, 1995.

İlter, Erdal. "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler." *Dünden Bugüne Türk - Ermeni İlişkileri*, Ed: İdris Bal-Mustafa Çufalı, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003): 3-10.

Kartın, Cengiz. "XIX. ve XX. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu." *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed: M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy. (Ankara, Türk Yurdu, 2016).

Koçaş, Sadi. *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Altınok, 1967.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*. İstanbul: Arba, 1989.

Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. Ankara: Kalite Matbaası, 1976.

Lee, Ki Young. *Ermeni Sorununun Doğuşu*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, 1998.

McCarthy, Justin. *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question, Committee on Education*. Washington: Assembly of Turkish American Association, 1989.

Minassian, Anaide Ter. *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*. Çev: Mete Tunçay, İstanbul: İletişim, 2012.

Moltke, H. Von. *Türkiye Mektupları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.

Öke, Mim Kemal. *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003.

Öksüz, Hikmet ve İsmail Köse. *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2015.

Saray, Mehmet. *Ermenistan ve Türk - Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları, 1983.

Şaşmaz, Musa. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Şehirli, Y. Atilla. "Osmanlı Devleti'nde İhtilalci Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler." *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed: İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003, 253-265.

Şimşir, Bilal. *Ermeni Meselesi (1774-2005)*. İstanbul: Bilgi Yayınları, 2005.

Tolon, Ahmet Hurşit. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Türkdoğan, Berna. *1915'ten Günümüze Tehcir (Türk-Ermeni İlişkileri)*. İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1995.

Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yöntemleri Açısından)*. (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1990).

Makaleler ve Bildiriler

Akçora, Ergünöz: "Ermenilerin Çıkarmış oldukları Van İsyanı (1896) Hakkında Saadetin Paşa'nın Raporu", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri (23-25 Ekim 1995)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, (1997).

Akgün, Seçil. "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *OTAM*, Sayı: 3 (Ocak 1992): 1-16.

Akgül, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, Sayı: 1. (1988).

Captain Bertram Dickson, "Journeys in Kurdistan", *The Geographical Journal* Volume: XXXV, No: 4 (Nisan 1910).

Doğan, Orhan. "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20. (2008): 307-328.

Ekinci, Mehmet Rezan. "1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı." *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9, Sayı: 2. (2012): 703-724.

Halaçoğlu, Ahmet. "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)." *Bellekten* LXVII, Sayı: 250. (Aralık 2003).

İlter, Erdal. "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü." *OTAM*. Sayı: 6. (1995).

Kantarıcı, Şenol. “Van’da Ermeni İsyanı.” *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 5. (2002): 138-168.

Küçük, Cevdet, “XIX. asırda Anadolu’da Ermeni nüfusu”, İzmir: *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*, (1983).

Külekçi, Cahit. Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı Devleti’nde Ermeni Cemiyetleri (1875-1925 Yılları Arası), *İstem* 8, Sayı: 15 (2010): 143-157.

Oktay, Hasan. “Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü 1896-1915.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 5. (2002): 84-138.

Özşavlı, Halil. “Ermeni Milliyetçi Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihât ve Terakkî İttifakı.” *Ermeni Araştırmaları*. Sayı: 41. (2012): 141-190.

Şimşir, Bilâl N., “Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler.” *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu’na Sunulan Bildiriler*. İzmir, 1983.

e-Kaynaklar

Engin, Vahdeddin, “Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının Kuruluşu”, *Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/hamidiye-hafif-suvari-alaylarinin-kurulusu/> (E.T: 26.01.2020).

Captain Bertram Dickson,” *Undiscovered Scotland*, 11 Ocak 2020, <https://www.undiscoveredscotland.co.uk/usbiography/d/bertramdickson.html>.